

сформовані односкладні інфінітивні речення із складеним інфінітивним головним членом пор.: *Дітям треба пити соки; Митцеві потрібно спілкуватися з народом; Аспірантам потрібно буде скласти іспити; Народну творчість, як і всю культуру взагалі, слід розглядати у зв'язку з історією суспільства* (М. Рильський, 135); *Людя не слід вживати неочищену воду; Пора повертатися* (Я. Дубинянська, 5); – *Низенько кланяюсь! Мені працювати час*, – додав Юрко, ніби жартуючи (М. Курильчук, 36); *Учнів бажано було б оздоровити; Доцільно було б запровадити збалансоване харчування; Таки, мабуть, я сів у калюжу! Не варто було афінувати свою затію* (П. Автомонов, 56).

Значно рідше модифікаторами значень основних предикатів, виражених інфінітивами, виступають форми модальних допоміжних дієслів, передусім таких, як *могти, уміти, зуміти, хотіти, мусити, сміти* і под., напр.: *Уміти б все забути і все почати...* (М. Вінграновський, 43); *Так уже хочеться захопити перше, принаймні друге, місце у зведенні!* (М. Стельмах, 78). Характерною особливістю цієї модифікації є те, що модальне значення допоміжних дієслів накладається на модальне значення бажальності, можливості, обов'язковості, яке виражають інфінітиви без частки *б(би)* та з нею безпосередньо своєю семантикою, що сприяє увиразненню, посиленню бажальної модальності односкладних інфінітивних речень з простим інфінітивним головним членом, пор.: *Передати б пакет і Зуміти б передати пакет; Забігти б на хвилиночку і Хотілося б забігти на хвилиночку; Побачити б відомого артиста і Хотілося б побачити відомого артиста; Спитати б про дівчину і Сміти б спитати про дівчину*.

Отже, модальна модифікація двоскладних та односкладних речень – це ускладнення їхньої семантичної структури, передусім основного предиката, супровідним модальним предикатом. У формально-синтаксичній структурі речень дієслівний предикат реалізує основна частина у формі інфінітива дієслівного складеного присудка, а супровідний модальний предикат – допоміжний дієслівний компонент такого присудка, який виконує семантико-модифікаційну та граматичну функцію.

Специфіка модальної модифікації двоскладних речень, породжених предикатами якості та кількості, полягає в тому, що модальний дієслівний компонент не є елементом їхнього відповідно іменного та числівникового складеного присудка, бо перший формує основна прикметникова, а другий – основна числівникова частина та зв'язковий компонент, виражений особово-часовими та родово-способовими формами дієслівних власне- та невласне-зв'язок. Саме тому модальний дієслівний модифікатор приєднується до цілого складеного присудка, утворюючи його ускладнену модель.

Модальна модифікація односкладних речень зосереджена переважно у сфері інфінітивних речень зі складеним та простим інфінітивним головним членом. Вона має свій набір модальних предикативних компонентів і зрідка використовує модальні допоміжні дієслова двоскладних речень.

Друге місце за виявом модальної модифікації серед односкладних посідають безособові речення з різними засобами вираження головного члена, але ці модальні модифікації обмежені лише значенням повинності, обов'язковості і зумовлюють таку саму структурну видозміну головного члена безособових речень, що й у двоскладних реченнях. Це свідчить про те, що модальний дієслівний компонент приєднується до цілого головного члена односкладного речення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андерш Й.Ф. Типологія простих дієслівних речень у чеській мові в зіставленні з українською / Й.Ф. Андерш. – К.: Наук. думка, 1987. – 191 с.
2. Андерш Й.Ф. Конструкції с предикатным актантом, выраженным инфинитивом, в украинском языке / И.Ф. Андерш / Типология конструкций с предикатным актантом. – Л.: Наука, 1985. – С. 130-132.
3. Белошапкова В.А. Современный русский язык. Синтаксис / В.А. Белошапкова. – М.: Высш. шк., 1977. – 248 с.
4. Бudyко М.В. Семантико-синтаксическая структура простого осложненного предложения: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филол. наук: спец. 10.02.02 «украинский язык» / М.В. Бudyко. – К., 1992. – 16 с.
5. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник / І.Р. Вихованець. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
6. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – 210 с.
7. Вихованець І.Р. Семантико-синтаксична структура речення / І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, В.М. Русанівський. – К.: Наук. думка, 1983. – 220 с.
8. Городенська К.Г. Дери́вация синтаксичних одиниць / К.Г. Городенська. – К.: Наук. думка, 1991. – 192 с.
9. Гу́йванюк Н.В. Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць / Н.В.Гу́йванюк. – Чернівці: Рута, 1999. – 336 с.
10. Загнітко А.П. Теоретична грамати́ка української мови: Синтаксис / А.П. Загнітко. – Донецьк: Дон. НУ, 2001. – 663 с.
11. Івани́цька Н.Л. Двоскладне речення в українській мові / Н.Л. Івани́цька. – К.: Вища шк., 1986. – 167 с.
12. Кадо́мцева Л.О. Українська мова: Синтаксис простого речення / Л.О. Кадо́мцева. – К.: Вища шк., 1985. – 127 с.
13. Карпалюк В.С. Семантико-синтаксическая структура конструкций с предикатными актантами в украинском языке: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филол. наук: спец. 10.02.02 «украинский язык» / Киевский гос. пед. ин-т им. А.М.Горького / В.С. Карпалюк. – К., 1988. – 23 с.
14. Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. Синтаксис / Б.М. Кулик. – К.: Рад. шк., 1961. – Ч. 2. – 287 с.
15. Лека́нт П.А. Типы и формы сказуемого в современном русском языке / П.А. Лека́нт. – М.: Высш. шк., 1976. – 141 с.
16. Мірченко М.В. Синтаксичні категорії речення: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра филол. наук: спец. 10.02.01 «українська мова» / М.В. Мірченко. – К., 2002. – 35 с.
17. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / За заг. ред. І.К.Білодіда. – К., 1972. – 515 с.
18. Шульжук К.Ф. Синтаксис української мови: Підручник / К.Ф. Шульжук. – К.: Академія, 2004. – 408 с.

The article presents the analysis of modal modification of one-member and two-member sentences in connection with their main predicates' semantics.

Key words: modal modification, main predicate, accessory modal predicate, verbal compound predicate, semantically complicated simple sentence.

О.Р.Гаврилюк

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ БЕЗПОЛУЧНИКОВИХ СКЛАДНИХ РЕЧЕНЬ З ДОПУСТОВО-ПРОТИСТАВНИМИ ВІДНОШЕННЯМИ

Стаття присвячена аналізу особливостей формально-синтаксичної і семантико-синтаксичної структури безсполучникових складних речень з допустово-протиставними відношеннями, їх семантичних різновидів, а також граматикизованих засобів оформлення допустово-протиставних відношень.

Ключові слова: безсполучникові складні речення, допустово-протиставні відношення, семантико-синтаксична структура речення, інтенсифікатори.

У сучасній українській літературній мові серед усіх типів семантико-синтаксичних відношень, що знаходять своє вираження в безсполучникових реченнях, не випадково провідне місце займають причиново-наслідкові відношення, бо в їх основі лежить пізнання людиною об'єктивної дійсності, оскільки знання явищ, процесів – це перш за все пізнання причин їх виникнення і розвитку.

Причиново-наслідкові відношення в українській мові виражаються через посередництво двох самостійних способів зв'язку – сполучникового і безсполучникового. Допустово-протиставні відношення ґрунтуються на причинно-наслідкових зв'язках, репрезентованих засобами безсполучникового зв'язку, відмінними від засобів зв'язку сполучникових речень.

Вивчення безсполучникових складних речень, зокрема і з допустово-протиставними відношеннями, **актуальне** тому, що в сучасній синтаксичній науці існують різні погляди на їх граматичну і семантико-синтаксичну природу. Особливо детального вивчення вони потребують у зв'язку з висловленим запереченням традиційного визнання безсполучникових конструкцій реченнєвими одиницями і надання їм статусу елементів тексту [6, 634]. У зв'язку з цим розгляд їх окремих видів набув теоретичного значення, що сприяло визначенню їх реченнєвого характеру. Наявність безсполучникових складних речень з допустовим компонентом у структурі східнослов'янських мов визнана дослідниками безсполучникових складних речень, зокрема М.С.Поспеловим, Є.М.Ширяєвим, С.І.Дорошенком, А.П.Загнітком, Д.І.Ізаренковим, М.Кубиком, авторами академічних граматики.

Метою статті є виявлення структурних особливостей складних безсполучникових конструкцій з допустово-протиставними відношеннями, дослідження їх семантичних властивостей і поширеності у сферах використання, а також визначення семантичних різновидів названих складних синтаксичних утворень.

Протиставлення найвищого ступеня вияву кількості, якості, дії і здійсненої всупереч цьому події-наслідку може бути виражене у безсполучникових складних реченнях, особливо якщо в першій частині присудок виражений дієсловом у формі наказового (синтаксичного умовного) способу [5, 310]. При цьому в другій частині можуть вживатися частки *все, все-таки, то* тощо, напр.: **Провви частину буряків на городі, все-таки допомога** (З газети).

Допустове значення може виражатися і при співвідношенні іншого типу – коли в першій частині наявне заперечення, а в другій – ствердження, що часто підтримується частками *то, так*, напр.: **Не підписують до цілі з цього боку, то шукатимемо інші підходи** (З газети). **Не вродив мак – перебудемо й так** (Нар. тв.).

У більшості наукових праць конструкції із значенням невідповідності кваліфікуються як допустові: *Загину я – на моє місце стануть десятки нових бійців* (А. Шиян). *Хтось небеса ножами розріза – стуляються на небі рани вмить* (Д. Павличко). *Сова плаче – сліз не має* (Нар. тв.). *Один впаде – другий іскриться, і то без краю й без кінця* (П. Тичина). Такі безсполучникові конструкції співвідносні з допустовими реченнями, поєднаними сполучниками *хоча – але* [7, 644].

До безсполучникових допустових конструкцій вільно прилягають речення такого типу: *Обіцяй ти мені хоч гори золоті, я неправди казати не буду*. Такі конструкції характеризуються більшим чи меншим ступенем фразеологізації підрядних частин. Підрядні частини виконують тут не власне допустову функцію, а служать швидше для особливого виділення (акцентування) того, про що йде мова в головній частині. Структурно-вирізнявальною рисою таких конструкцій є вживання в підрядній частині форм наказового способу дієслова-присудка. Перед логічно наголошуваним словом в підрядній частині часто вживається підсилювально-видільна частка *хоч* [4, 85-86].

Такі речення семантично близькі до протиставних складносурядних речень з невідповідністю змісту компонентів, але не тотожні з ними. У протиставних реченнях перша частина не виявляє ознак умови, всупереч якій висловлюється твердження, що його передає другий компонент. У цьому переконує приклад: *Спробував відчинити дверцята – не відчиняються* (О.Гончар). Тут лише вказується на відсутність позитивного результату дії, висловленої першим компонентом, внаслідок чого створюється протиставність. Конструкції ж допустового значення будуються на такій співвіднесеності, коли другий компонент констатує те, що супречить умові: *Кум не кум – не лизь в горох* (Нар. тв.), *Дмиць не дмиць: волон не будеш* (Нар. тв.) [1, 127-128].

В аналізованих безсполучникових конструкціях подія-умова завжди передбачає своїм логічним результатом подію, протилежну тій, яка має місце в об'єктивній дійсності. Саме тому такі складні речення поряд з допустовими відношеннями мають в собі ще й протиставне значення. Формальними показниками протиставних відношень нерідко служать частки в одній із частин, що вказують на невідповідність змісту предикативних частин, *все ж, все-таки*, стійке сполучення *все одно* [3, 111].

Специфікою складних безсполучникових утворень допустово-протиставної семантики є негнучка структура передаваних ними висловлювань, в основі яких лежать дві події, що перебувають у детермінативному зв'язку. Перша частина називає дію, яка сприймається як умова, а друга містить повідомлення про те, що здійснилося, здійснюється чи здійсниться наперекір чи незалежно від висловленого у першому компоненті [1, 127]. Завдяки цьому створюються відношення між предикативними частинами, при яких перший компонент є фактором, недостатнім для того, щоб призупинити здійснення події другої частини. Семантичні допустово-протиставні відношення визначає порядок частин у цих реченнях, завдяки якому і встановлюється граматичне значення конструкції. У цьому і полягає граматикизована роль порядку частин у безсполучникових складних реченнях з допустовим компонентом. Допустове значення виражається

тільки в такому розташуванні частин, а зміна порядку частин спричинює утворення зовсім іншого виду безсполучникових складних речень.

Безсполучникові складні речення цього типу можуть бути перетворені в сполучникові складні речення, однак між ними нема повної тотожності. У сполучникових складних реченнях з допустовою підрядною частиною яскравіше підкреслена допустова семантика і логічний характер відношень між подіями, а в безсполучникових реченнях інтонаційно більше виділене протиставне значення, підкреслений діяльнісний аспект змісту, протиставність і одночасно об'єднаність подій як складових якогось акту діяльності (умови і дії, дії і результату), їх фактична сумісність у межах цього акту при, здавалось би, логічній недопустимості спільного їх існування [3, 112], напр.:

Мені ненависна дерев покірність:

Рубай, коли, пали – вони мовчать (Д.Павличко).

Що не роби з деревами, а вони мовчать.

Трансформація аналізованих конструкцій свідчить про те, що в граматичному плані перший компонент безсполучникового складного речення співвідносний з підрядною частиною складнопідрядного речення із допустовим компонентом. Порядок розташування частин як один із важливих граматикалізованих елементів формування безсполучникових складних речень є диференційною ознакою і безсполучникових складних речень допустово-протиставної семантики.

Інтерпретація однієї і тієї ж ситуації різними мовними одиницями зумовлена комунікативною метою. Складні безсполучникові конструкції інтенсивної допустово-протиставної семантики розкривають допустове значення і наголошують на події, яка є умовою, перешкодою й не співвідноситься з тією подією, про існування якої повідомляє друга частина [3, 111]. На формально-синтаксичному рівні це різні структури і вони мають розглядатися не взаємозамінними. Саме такий підхід є визначальним у вивченні безсполучникових складних речень допустово-протиставної семантики.

У складних безсполучникових реченнях допустово-протиставної семантики актуально значимими є обидві частини. Протиставне значення передбачає смислову рівноправність частин, їх однорідність; допустова семантика передбачає значне смислове навантаження однієї з частин, що називає подію-результат. Інтонаційно ці відношення оформляються особливою інтонацією, яка реалізується в тональному русі, подібному до мелодики питання-уточнення, вимовленого з відтінком здивування. [3, 112].

Події, репрезентовані предикативними частинами безсполучникового речення, можуть бути пов'язані зі світом речей і явищ, а можуть стосуватися людини, зображуючи вплив певних обставин на неї. Відповідно до позначуваних сфер відтворення наслідку безсполучникові речення розглядуваного виду правомірно поділити на одиниці, що передають відношення "дія-наслідок" в об'єктивній дійсності, та одиниці, які пов'язують відношення "дія-наслідок" з особистісною сферою.

Серед складних безсполучникових конструкцій, зміст яких стосується об'єктивної дійсності, виділяють речення такої семантики:

- конструкції, що містять повідомлення про якість предмета (обставин) як наслідок дії чи обставин, названих у препозитивному компоненті, напр.: *Злітай увесь світ вздовж і впоперек, то ніде таки нема так добре, як у себе дома* (Т.Бордуляк).
- конструкції, що містять повідомлення про настання певних змін, наслідком яких є зміни предметів і явищ об'єктивної дійсності, напр.: *Минув травень, почався червень – ні краплини дощу, спека* (З газети).
- конструкції, що містять повідомлення про неможливість використання предмета за певних умов, напр.: *Рухалась планета, рухалось сонце в небі, рухались води своїми вічними валами – воно (судно) стояло між хвиль іржаво, тупо, непорушино* (О.Гончар).
- конструкції, що містять повідомлення про результат, здійснений унаслідок несприятливих умов, напр.:

Мені ненависна дерев покірність:

Рубай, коли, пали – вони мовчать (Д.Павличко).

Буревій, злива, дощ — буда сховає, Володько сам ставив крокви, збивав лати, крадені з двірських штахетів, і пошивав старими з панської клуні сніпками (У.Самчук).

Залежно від типового значення частин, що характеризують діяльність людини, можна виділити кілька семантичних різновидів складних безсполучникових реченнях допустово-протиставної семантики:

- конструкції, що в наслідковій частині розкривають фізичні дії особи: *Марно під вікнами флігелька, де жив професор із сином-астрономом та онукою, лунали вечорами легковажні звуки гітари, марно невідомі закохані особи жбурляли у вікна квіти, зірвані тут же на професорській грядці, - дівчата невмолимо замикали вікна, зсовували занавіски й намагалися ігнорувати те, що стукало вже (та це й як!) до їхніх юних сердець...* (Ю.Яновський).
- конструкції, що передають у наслідковій частині опосередковану оцінку дій: *Вигнали. Втомлене і заспане село вертається знов до свого гнізда і чіпляється ріллі. А хто новий прийде — байдуже...* (У.Самчук).
- конструкції, що містять повідомлення про неможливість досягнення дій, згаданих у першому компоненті: *Багато людей бралось за цю справу – ніхто не міг упоратися* (З газети). *П'ять років служу – такого випадку не було* (Гр. Тютюнник).
- конструкції, що містять повідомлення про певні обставини, які дали несподівані результати для особи: *Проїхав (драматург) стети, в Асканію Нову заскочив набратися вражень, три рази ночував у голів колгоспів, їв кавуни, купався, обійшов усе будівництво, парторга відвідав, профком, спецчастину, розмовляв з п'ятьма робітниками, - нема сюжету* (О.Довженко).

- конструкції, що містять повідомлення про результат як пояснення обставин: *Билися всі по черзі десятки раз – ніхто не зміг вибороти право лідера* (Г.Тютюнник).
- конструкції, що містять повідомлення про емоційний стан особи, про вчинок особи-суб'єкта, що не відповідає його психологічному стану: *Я захлинаюся в багнюці, вона підступає до уст, заливає горло, наповнює всього, стаю землею, повертаюся в землю, тужавію, твердну, кам'янію – ні корчі, ні здригання* (П.Загребельний).
- конструкції, що містять повідомлення про те, що особа змушена виконати якусь дію, проте умови, інтереси особи диктують йому необхідність іншої дії: *Сідаю. Круг мене темно. Блискають тільки гострі, колючі звуки, і дрібно сиплеться регіт на металеву дошку, як шріт. Хочу спіймати, записати в пам'яті – не виходить* (М.Коцюбинський).
- конструкції, що містять повідомлення про відмову особи від виконання необхідної дії, тоді як це рішення загрожує йому неприємними, негативними наслідками: *Може, в нього (старого робітника) розпитувано про дітей і онуків, може, запропоновано видати партизанів, може, умовляно розпочати працю на старому заводі, - він не слухав* (Ю.Яновський). *Розгойдує її (шаланду) море, кидає через хвилі, холодні бризки печуть вогнем, примерзає до тіла мокра одежа – не піддається рибалка, Мусій з чужим чоловіком б'ються до берега* (Ю.Яновський).
- народні повчання: *Дмись, не дмись – волом не будеш* (Нар. тв.).

Отже, за змістовим наповненням складні безсполучникові речення допустово-протиставної семантики різноманітні як у відтворенні особистих почуттів людини, так і в зображенні навколишнього середовища. Аналізовані речення доводять, що передача відношення “подія-наслідок” найчастіше трапляються у висловлюваннях, що стосуються власне людини.

За структурно-семантичною ознакою розрізняють два типи безсполучникових складних речень допустово-протиставної семантики: без інтенсифікаторів допустовості та з інтенсифікаторами допустовості.

У реченнях першого типу допустово-протиставні відношення ґрунтуються на вищо-часових і способових відношеннях дієслів-присудків предикативних частин, на лексико-семантичному їх наповненні. У реченнях другого типу названі ознаки беруть участь у створенні конструкцій допустово-протиставних відношень. Однак важлива роль у них належить інтенсифікаторам, які вказують на семантику постпозитивної частини, тобто визначають характер відношення, а саме – допустово-протиставного.

Вираження допустового значення в структурі складних безсполучникових речень спирається на граматикалізовані засоби, бо в цих реченнях відсутні граматичні елементи оформлення допустово-протиставних відношень. Такими граматикалізованими засобами є: співвідношення модального, аспектуального та часового аспектів предикативних частин; порядок розташування предикативних частин; лексико-семантичний зміст компонентів безсполучникового речення, в усному мовленні – інтонація.

У складних сполучникових реченнях повніше репрезентовані різні співвідношення часового і модального планів частин. У безсполучникових же реченнях представлений не весь комплекс значень, що складають типове смислове відношення, а лише найзагальніше значення, яке в сполучникових реченнях виражається сполучником з недиференційованим значенням [3, 13].

Засвідчено це у висловлюваннях, у яких співвідносяться дієслова-присудки:

- минулого і минулого часу: *Багато людей бралися за цю справу – ніхто не міг упоратися* (3 газети).
Рухалась планета, рухалось сонце в небі, рухались води своїми вічними валами – воно (судно) стояло між хвиль іржаво, тупо, непорушно (О.Гончар).
- минулого і теперішнього: *Мене й соромили, і на зборах проробляли, і в газеті чортів давали, - боюсь, та й годі* (Ю.Яновський).
- теперішнього і теперішнього: *Розгойдує її (шаланду) море, кидає через хвилі, холодні бризки печуть вогнем, примерзає до тіла мокра одежа – не піддається рибалка, Мусій з чужим чоловіком б'ються до берега* (Ю.Яновський).
- теперішнього і минулого: *П'ять років служу – такого випадку не було* (Гр. Тютюнник).
- майбутнього і майбутнього: *Роками голову ламатимеш – нічого нового не вигадаєш* (3 газети).

Часове вираження присудків предикативних частин безсполучникового складного речення допустово-протиставного співвідношення здійснюється чи то в одному полі граматичного часу, а саме: минулий – минулий, теперішній – теперішній, чи то в різних часових полях. У збігові часових характеристик минулого часу розрізнення попереднього і наступного пов'язане з видовим співвідношенням дієслів. Властивість доконаного виду вказувати на попередність дії забезпечує співвідношенню “доконаний вид – доконаний вид” передачу попередності – наступності, напр.: *Я вже й оддав їм борг, все одно заарештували* (А.Головка).

Крім цього, значення допустовості як значення, що потребує мотивування, може відтворюватися за допомогою слів з модальним значенням. Такі слова наголошують на неминучості події, що відбулася, відбувається чи відбудеться всупереч умовам допустової частини, і граматично співвідносять допустову дію з наступним часом, тобто з терміном виконання допустової дії, напр.: *Сідаю. Круг мене темно. Блискають тільки гострі, колючі звуки, і дрібно сиплеться регіт на металеву дошку, як шріт. Хочу спіймати, записати в пам'яті – і не виходить* (М.Коцюбинський). *Вигнали. Втомлене і заспане село вертається знов до свого гнізда і чіпляється ріллі. А хто новий прийде — байдуже... Хай чорт, аби не більшовик* (У.Самчук).

Модальні значення близько стоять до значення наказовості. Наказ, прохання, вимога – це значення, які часто трапляються у складнопідрядних допустових реченнях. Поєднання цих значень у структурі складного безсполучникового речення супроводжується використанням наказового способу. Допустово-протиставні відношення можуть спиратися на співвідношення форми наказового способу (з узагальнено-особовим значенням) і форми майбутнього чи теперішнього часу в допустовій частині.

Узгодження дійсного і наказового способу репрезентують такі складні безсполучникові речення:

Мені ненависна дерев покірність:

Рубай, коли, пали – вони **мовчать** (Д.Павличко).

Злітай увесь світ вздовж і **впоперек**, то **ніде** **такі нема** так добре, як у себе дома (Т.Бордуляк).

У безсполучникових реченнях з допустово-протиставними відношеннями друга частина почати свідносна з односкладними генітивними реченнями з семантикою заперечення, що підсилює допустово-протиставні відношення, напр.: *Я захлинаюся в багноці, вона підступає до уст, заливає горло, наповнює всього, стаю землею, повертаюся в землю, тужавію, твердну, кам'яню – **ні корчів, ні здригання*** (П.Загребельний). *Минув травень, почався червень – **ні краплини дощу, спека*** (З газети).

Допустово-протиставні відношення існують між компонентами складних безсполучникових речень, що характеризуються чіткістю формулювання, непоширеністю компонентів. Частина таких конструкцій співвідносні чи то з односкладними непоширеними реченнями, чи то зі сталими конструкціями, що цілісно відтворюються в мові, напр.: *І як, прошу вас, будуть жерти? Біля конов'язі, як глянеш — **овес у снопах. Дощ не дощ – все одно. Коні топчуться по снопах, розривають копитами*** (У.Самчук).

*У цей саме час за селом на телявецьких, башковецьких і угорських полях риють окопи. День по день ходять до них сільські дівчата та підлітки хлопці. Ходить і Катерина. **Дощ, сніг, мороз, метелиця – все одно. Війна ж не стоїть у дощ чи метелицю*** (У.Самчук).

*Думає всоте, втісячне — поле, поле й поле, посередині буда, соломою крита, там міх для снання, там лантухи на гичку, там палиці з ліски, цяцьковані ножиком-рачком з червоною колодочкою за три копійки. **Буревій, злива, дощ – буда сховає...*** (У.Самчук).

Близькими до безсполучникових допустових речень є речення умовно-наслідкового відношення, значення яких взаємодіють одне з одним. Це можна пояснити спорідненістю понять причини й умови. Складні безсполучникові допустово-протиставні речення не допускають співвідношення компонентів з ірреальним значенням. Допустове значення спирається на реальне існування причини, семантика якої пов'язується зі змістом іншої предикативної частини. Граматично це позначається вживанням у допустовому реченні значень реальних способів і часовою характеристикою причини і наслідку у співвіднесеності з дійсністю.

Видається правомірним стверджувати, що структура безсполучникового допустового речення щодо часового співвідношення являє собою співвідношення присудків предикативних частин, яке передає ідею наступності часовими і способовими формами дієслів-присудків предикативних частин. Створюється це різночасовими дієслівними формами в їх реальній часовій послідовності (минулий – теперішній, минулий – майбутній, теперішній – майбутній) й одночасовій (минулий – минулий, теперішній – теперішній) з участю видо-способових ознак як у причиновій, так у наслідковій частинах. Способові відношення структур безсполучникового допустового речення виявляють особливості у використанні дійсного і наказового способів у “реальному” значенні.

Окрему групу складних допустово-протиставних речень складають безсполучникові конструкції, що містять інтенсифікатори допустового значення у вираженні допустово-протиставних відношень.

Іntenсифікатори – це граматичні утворення, що використовуються для посилення смислової організації висловлювання, зокрема для досягнення конкретності в оформленні думки, в передачі відношень двох пропозицій, одна з яких служить для констатації допустовості, результату попереднього роздуму.

Допустовими інтенсифікаторами в безсполучниковому складному реченні допустово-протиставної семантики є слова: **таки, все, все ж, все-таки, то, все одно**. Вони вказують на невідповідність змісту предикативних частин.

Безсполучникові конструкції цього типу передбачають координацію семантичної і формальної організації предикативних частин. В обох частинах складного речення можливі лише предикативні конструкції одного плану й обидві частини допускають лише єдиний часовий і модальний плани, коли називаються реальні події, що мали місце в минулому [3, 111].

Уведені в такому реченні, вони характеризують семантичні відношення між предикативними частинами, вказують на неминучість дії, що відбувається всупереч умовам допустової препозитивної частини, і характеризуються різними сферами поширеності.

Частки **все, все ж** підсилюють значення допустовості, напр.: *Міг вчора в театр піти – **все ж** не пішов* (З газети). *Буваю поруч з Кижами – **все** не знаходжу часу заїхати.*

Частка **все-таки (все ж таки)** надає висновковій частині значення категоричності. Ця її властивість широко використовується в художньому стилі, напр.: *Я довго попереджав – **все-таки** мені не повірили* (Г.Тютюнник).

Стійке сполучення, функціонально близьке до частки, **все одно (рівно)** має значення: байдуже, однаково, так чи інакше [8, 763] і надає реченням динаміки, а відтак й експресивності, напр.: *Я вже й оддав їм борг, **все одно** заарештували* (А.Головко).

Використання різного типу інтенсифікаторів допустовості в безсполучниковому складному реченні дає підстави стверджувати, що в сучасній українській мові триває активний процес формування засобів чітко окресленого висловлювання допустово-протиставного відношення з чітким акцентом на результативному компоненті.

Отже, граматичне значення допустовості в безсполучникових складних реченнях втілюється в таку структуру, в якій перша частина називає подію, не співвідносно з подією другої частини. Такий порядок розташування частин стає граматикалізованим засобом вираження допустово-протиставного відношення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дорошенко С.І. Складні безсполучникові конструкції в сучасній українській мові. – Харків: Вища школа, 1980. – 152 с.

2. Загнітко А.П. Основи українського теоретичного синтаксису. – Горлівка: ГДПІМ, 2004. – Ч.2. – 254с.
3. Изаренков Д.И. Бессоюзные сложные предложения: система языка и обучение иностранцев русской речи. – М.: «Русский язык». – 1990. – 164 с.
4. Кубик М. Условные конструкции и система сложного предложения. – Прага, 1967. – 229с.
5. Курс сучасної української літературної мови: Синтаксис / За ред. Л.А.Булаховського: В 2 т. – К.: Рад. школа, 1951. – Т.2. – 407 с.
6. Русская грамматика / Под ред. Н.Ю. Шведовой. – Т.2. – М.: Наука, 1980.
7. Слинко І.І., Гуйванок Н.В., Кобилянська М.Ф. Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання. – К.: Вища школа, 1994. – 670 с.
8. Словник української мови: В 11 т. – Т.1. – К.: Наукова думка, 1970. – 800 с.
9. Ширяев Е.Н. Бессоюзные сложные предложения в современном русском языке. – М.: Наука, 1986. – 223 с.

This article is devoted to elucidate peculiarities of the formal and semantic structure of the complex nonconjunction constructions of concessive and adversative relations, to research the semantic varieties of this sentences and grammatical means of design these concessive and adversative relations.

Key words: complex nonconjunction sentences, concessive and adversative relations, semantic and syntactical structure, intensification.

О. В. Годз

ЗНАЧЕННЄВІ РІЗНОВИДИ ОДНОСКЛАДНИХ ПРИСЛІВНИКОВИХ РЕЧЕНЬ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті схарактеризовано односкладні прислівникові речення як окремий тип речень за морфологічним вираженням його головного члена, виокремлено основні значеннєві різновиди прислівникових речень із семантикою зовнішнього стану в українській мові, з'ясовано семантичне наповнення прислівникової частини їхнього складеного головного члена.

Ключові слова: односкладні прислівникові речення, прислівникова частина складеного головного члена, значеннєві різновиди односкладних прислівникових речень, предикати зовнішнього стану, суб'єкт зовнішнього стану.

У традиційному українському мовознавстві проблему односкладного прислівникового речення частково порушували у зв'язку з дослідженням безособового речення, оскільки серед засобів вираження основної частини його складеного головного члена виділяли також і прислівник [2, с. 98; 10, с. 17; 12, с. 100]. У новітніх працях цей тип односкладного речення постає на тлі відприслівникових дериватів-предикатів стану, що є основним частиномовним різновидом предикатів стану [4, с. 98; 9, с. 18]. Використовуючи здобутки українських лінгвістів, що вивчали односкладні речення, ставимо за мету окремішньо проаналізувати клас односкладних прислівникових речень в українській мові. Найважливішими завданнями нашого дослідження є: 1) з'ясування обсягу поняття «односкладні прислівникові речення»; 2) виділення й характеристика односкладних прислівникових речень із семантикою внутрішнього стану істоти та зовнішнього стану; 3) значеннєве розмежування односкладних прислівникових речень, породжених відприслівниковими дериватами-предикатами зовнішнього стану.

Аналіз праць, присвячених односкладному прислівниковому реченню, засвідчує неоднотайність поглядів на сутність цього типу речень. Традиційно їх називали безособовими [2, с. 98; 10, с. 17] або безособовими прислівниковими реченнями [12, с. 100]. Вони відомі і як речення зі словами категорії стану чи з безособово предикативними словами [15, с. 30; 7, с. 267 – 299; 11, с. 116 – 117]. Їх пропонували називати одноядерними реченнями з предикативними прислівниками і предикативами, оскільки, на думку авторів, є певна відмінність між поняттями «предикативні прислівники» і «предикативи» (предикативні прислівники стосуються тільки прислівників, а предикативи – поняття ширше; вони вичленовуються і серед прислівників – *можна, треба*, і серед іменників – *час, пора, гріх*, і серед дієслів – дієприкметникові предикативи на *-но, -то*) [14, с. 200].

Односкладні прислівникові речення в українському мовознавстві вперше виокремив І.Р. Вихованець, визначивши їх як «конструкції зі складеним головним членом, вираженим предикативними прислівниками (словами категорії стану) у поєднанні з дієсловами-зв'язками» і проілюстрував реченнями: *І так весело було* (П. Тичина); *Нічого Миколі про те не відомо* (О. Гончар); *Було нам тоді не до сміху* (Л. Костенко) [3, с. 100]. На його думку, слова категорії стану прислівникового походження мають дієслівні форми часу та способу, тому й виступають у позиції співвідносного з присудком головного члена односкладних речень або в позиції присудка двоскладних речень. Форми часу і способу виражені в них аналітично, за допомогою аналітичної синтаксичної морфемі-зв'язки *бути* або аналітичних синтаксичних напівморфем *ставати, робитися* та ін. І.Р. Вихованець виділив невелику групу (близько ста одиниць) предикатів відприслівникового походження на позначення стану, які вживаються в позиції співвідносного з присудком головного члена односкладних речень. Це такі слова, як *безлюдно, близько, боляче, весело, важко, видно, відомо, відрадно, вітряно, грішно, жарко, затишно, кривдно, легко, людно, лядно, морозно, мрячно, помітно, радісно, смішно, сніжно, соромно, спекотно, сумно, тепло, тяжко, хмарно, чутно* та ін. [4, с. 98]. Виконуючи роль складеного головного члена односкладного речення, предикативні прислівники мають ознаки, що споріднюють їх із власне-дієсловами, зокрема здатність керувати відмінковими формами іменників. Виражаючи семантику стану, предикативні прислівники бувають одновалентними і двовалентними. Одновалентні відкривають тільки суб'єктну позицію: *Сумно було Дмитрикові...* (М. Коцюбинський); *Чогось мені ... так погано* (Панас Мирний); *Як у вас світло та чисто* (І. Нечуй-Левицький). Двовалентні одиниці, крім позиції суб'єкта стану, відкривають позицію об'єкта стану, напр.: *Лаврінові стало жаль молодій жінки* (І. Нечуй-Левицький); *Жалко їй своєї дитини* (Панас Мирний). *Шкода мені стало його* (Панас Мирний). Функцію об'єкта стану виконує переважно давальний відмінок, а функцію об'єкта стану – знахідний відмінок іменників. Серед аналітичних прислівникових предикатів стану І.Р. Вихованець пропонує виділити предикати, що виражають: а) фізичний стан людини: *м'ясно, холодно, боляче, тепло*; б) емоційний стан, психічні переживання людини: *весело, радісно, спокійно, тривожно, сумно, смішно*; в) стан навколишнього середовища: *морозно, душно, жарко, спекотно, тепло, тихо* [3, с. 254; 4, с. 101].